

Értékelés Grüll Tibor: A zsidók három háborúja Róma ellen című MTA doktori értekezéséről

Grüll Tibor értekezésének témája több mint másfél évtizedes kutatási munkásságát fogja egybe. A római kori Izrael/Palesztina történetének vizsgálatából a Kr. u. első század második felétől a második század első feléig tartó időszak három nagy háborúját emeli ki és veszi górcső alá. Teszi mindezt tudományos alapossággal és egyben jó írói vénával, mivel szép fogalmazású, logikus felépítésű és gondolatmenetű a dolgozat. A több mint 1200 tételt számláló felhasznált irodalom akár a fő szövegben kiemelve, akár a fő szöveg zárójeles hivatkozásaiban, akár a lábjegyzetek kiegészítő információihoz kapcsolt megjelenése mutatja azok átfogó ismeretét, lelkiismeretes feldolgozását, használatát. A korabeli irodalom jelentős része még nem jelent meg magyar fordításban, így azok idézéséhez, elemzéséhez saját fordításokat készített a héber, arámi, görög és latin forrásokból.¹

Az első mondatra még visszatérve mondhatjuk azt is, hogy a témában megírt eddigi tanulmányainak, könyveinek egyfajta szintézisét, tematikus újraírását fogjuk a kezünkben. Szintézis, mivel együvé kerülnek eddig sporadikusan megfogalmazott állítások, elemzések. Tematikus, mivel a három háború egymásutániségába, azok közös pontjaira koncentrálnva fűzi egybe gondolatait. És újraírás, mert bár javarészt szószerinti átvételét látjuk a korábbi anyagoknak, azokat mind technikailag – vagyis átírás tekintetében, hivatkozási rendszerében és idézéstechnikájában – átalakította, mind tartalmilag teljesen újragondolta, átszerkesztette, kibővítette, kiegészítette.²

A dolgozat magyar nyelvterületen először elemzi részletesen a három felkelés eleddig rendelkezésünkre álló minden forrását. Ez a hármas áttekintés nemzetközi

¹ A kifejezetten gördülékeny fordítások közül külön kiemelendő a leontopolisi epitáfium (CPJ III #1530) szép hexameteres verses magyarítása (239.o.).

² Amint Grüll Tibor a tézisfüzetben is megjegyzi, korábbi kutatásainak eredményeit maximálisan felhasználta a disszertáció megírásához. A részben vagy egészben felhasznált saját írások:

Dániél negyedik birodalma a zsidó írásmagyarázatban, in: Rugási Gy. (szerk.), *Elváló utak. Rabbiniikus és ókeresztény exegézis*, Budapest, Jószoveg, 2008, 80–108.

„Emlékezz a jövőre!” Prófécia és történetírás az ókori zsidóság körében, *Múlt és Jövő* 18/3 (2007) 90–104.

Az első zsidó háború kitörésének okai Flavius Josephusnál, in: Grüll T. és Répás L. (szerk.), *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*, Budapest, Jószoveg, 2006, 25–71.

Áruló vagy Megmentő? Flavius Josephus élete és művei, Pozsony, Kalligram, 2010.

Jeruzsálem a hurbán után (Mikor vált rómaivá a zsidók szent városa?), *Ókor* 6/3 (2007) 41–49.

A Szentély és a próféták. A jeruzsálemi Templom pusztulása és újjáépítési kísérletei az arab hódításig, in: Grüll T., *A gyökér és az ágak. Tanulmányok az ókori zsidóság és kereszténység történetéből*, Szombathely, Savaria University Press, 2005, 41–106.

Koré a templomhegyen? Szamaritán kísérlet a Templom újjáépítésének megakadályozására, Grüll T., *A gyökér és az ágak*, 118.

A Bar Kochba-felkelés. A kutatás fél évszázadának eredményei és kihívásai, *Antik Tanulmányok* 52 (2008) 27–51.

szinten is ritkaság.³ Ugyanakkor a disszertáció olvasása közben folyamatosan érezhető, ahogy a szerző küzd a modern történetkutatás nagy dilemmájával és egyben csapdájával, vagyis azzal, hogy mennyire és milyen módon használhatók fel a „korabeli” történetírások a történeti rekonstrukcióra, illetve mennyire lehetséges és szükséges a kutatás során egy újabb narratíváját adni az eseménytörténetnek. Éppen az első zsidó háború josephusi leírásának kontextusában részletezi ezt a dilemmát és nehézséget (közel 100 oldalas cikkében) Steven Mason.⁴

Felosztását tekintve a dolgozat jó arányokat követ. Nincsen külön bevezető, ellenben három 30-35 oldalas fejezet (1., 3., 4. fej.) megfelelő módon előkészíti a téma konkrét tárgyalását, amit kiegészít a kutatástörténet rövid bemutatása is (2. fej.). Az első fejezet rámutat a feldolgozás alapirányultságára illetve módszertanára is: alapvetően az irodalmi szövegek vizsgálatából indul ki, s ezek felől halad az anyagi kultúra emlékeinek elemzése felé. Nem csupán felsorolást kapunk itt, de az egyes források „minőségi,” illetve felhasználhatósági értékelését is. Az itt megfogalmazott vélemények gyakran ismétlődnek a források alkalmazási helyén is, a későbbi fejezetekben. A kutatástörténetben (2. fej.) monográfiákra koncentrálnak főként az eszmetörténeti értékelések, valamint a módszertanok változását emeli ki. A magyar vonatkozású szakirodalom bemutatása a felsőoktatásban használatos könyveket elemzi. A harmadik fejezetet nagyon lényegesnek tartom, mert rávilágít arra a tarthatatlan – de napjaink Magyarországon ma is élő – marxista, posztmarxista, materialista tudományfelfogásra, mely a teológiát száműzte a tudományok közül, a vallástörténetet pedig a rítusfeltárás és „primitív” eszmék gyakorlati alkalmazásának vizsgálatára kárhóztatta. Ez a fejezet világosan rámutat arra, hogy egy vallási közösség önmagában is sokrétű lelkisége miként tükröződik igen differenciáltan szakrális irataiban, teológiai irodalmában. Valamint arra is, hogy ezek az írások milyen aktuális nézetet, gyakorlati és elméleti hozzáállást jelenítenek meg és közvetítenek a közeli és távolabbi utókor számára. Ezen felismerések és összefüggések nélkül nem lehet átlátni a három háború eseménytörténetének hátterét, a korabeli zsidó vagy akár római szerzők szövegei mögött meghúzódó vallási, szellemi, lelki intenciót. A negyedik bevezető fejezetet érezhetnénk úgy, hogy túl messziről, a Kr. e. 2. század első harmadától, IV. Antiochossal indítja, ám célját, hogy a rómaiak zsidókkal kapcsolatos viszonyának teljes spektrumát adja a háborúk előzményeként, csak így tudja biztosítani. A későbbi fejezetek számos helyen visszautalnak ezekre a kezdetekre is.

A három háború a három fő fejezetben (5., 6., 7. fej.) 117:63:59 oldalas terjedelmi arányokban olvasható, ami nagyjából jelentőségüknek megfelelő. Természetesen az első háború a legjobban kidolgozott, mivel Josephus révén sokkal több szempont,

³ Kivételt jelentenek azok az „Izrael történetek,” melyek akár a kezdetektől, akár a Második Templomtól, vagy a hellenisztikus kor kezdetétől legalább a Bar Kochba felkelésig vagy a Misnáig, vagy akár napjainkig tekintik át a zsidóság történetét. Ezek esetében azonban az elemzések e disszertációban megjelenő mélysége fel sem vetődik.

⁴ Mason, Steve, „What is History? Using Josephus for the Judean-Roman War, in Popović, M. (szerk.), *The Jewish Revolt against Rome: Interdisciplinary Perspectives*, Leiden-Boston, Brill, 2011, 155-240.

helyszín és esemény kerül megtárgyalásra. A harmadik a konkrétsága miatt és direkt forrásainak köszönhetően szintén erőteljesebb elemzést kapott. A második háború számos nyitott kérdése miatt egységét és részleteit tekintve is eltér a másik kettőtől. Láthatóan ebben jelenik meg a legtöbb új anyag, ehhez volt a legkevesebb kész saját tanulmány.

Az első zsidó háború bemutatásában jól sikerült a felosztás, jobban, mint a korábbi monográfiában. A háború külső és belső okainak elkülönült részletezése remek folytatása a teológiai és történelmi előzmények 3. és 4. fejezetben történt bemutatásának és azok összefüggésében jól érthető és követhető. Az eseménytörténet öt szakaszra osztása a korábbi három helyett egyrészt jobban szétválasztja az egyes meghatározó eseményeket, másrészt így pontosabban láthatók a történések fokozatai. A célul kitűzött eseménytörténet nem válik egy újabb történeti narratívává, mert Grüll ennek bemutatása során is folyamatosan irodalmi, vallási/teológiai, politikai, harcászati és régészeti elemzésekbe bocsátkozik, melyek során fényt derít az irodalmi források objektivitására vagy épp ellenkezőleg, azok propaganda jellegére. A régészeti leletekből levonható következtetések nyomán mérlegeli az események lehetséges lefolyását. Kiemelendő mindebből a társadalmi viszonyok bemutatása, a háború vezetónélküliségének hangsúlyozása, a zsidó csoportok egymással szembeni érdekeinek és teológiai nézeteltéréseinek feltárása, valamint az uralkodóváltás nyomán megjelenő flaviusi alapító-mítosz iránti igény kidomborítása. Ez utóbbit, mint Jeruzsálem és a templom lerombolásának elkerülhetetlen forrását többször is említi (193.219.o.). Igen jelentős a Maszada-mítosz történelmi értékelése, annál is inkább, mivel ez egy kényes téma, hiszen Maszada a mai Izrael katonai küzdelmeinek tipologikus eredője.⁵ Hasonlóan izgalmas a jabnei „rabbiakadémia”-alapítás kérdésének elemzése, mellyel kapcsolatban különböző érveket és ellenérveket, ellentétes előjelű szövegeket sorakoztat fel, sajnos végkövetkeztetést nem von le.

A második háború felvezetésében az első háború következményeiként a római jelenlétet analizálja. A hatalommal elégedetlen alattvalók háromféle magatartásának felvázolását egy talmudi történet alapján teszi meg, hozzákapcsolva a római reakciót is. Ezzel azonban egyben a mindenkori elnyomó hatalmak reakcióját írja le a három alapállásra (passzív rezisztencia, az alkalmazkodó megalkuvás és a kritikus megszólalás – 245.o.). Ennél sokkal érdekesebb, hogy Grüll jeruzsálemi ösztöndíja alatt beazonosította L. Flavius Silva diadalívének töredékét, ami a disszertáció e pontján megerősíti azt a feltételezést, hogy a Maszadát elfoglaló római hadvezér a X. Fretensis légio parancsnokaként Iudea tartomány helytartója is volt, és Jeruzsálem újjáépítésében is részt vett, (249-250.o.) elősegítve ezzel a következő felkelés kitörését. A disszertáció írója ezen a ponton nemzetközi szinten is hozzájárult a második háború kutatásához. A diaszpórák két háború közötti állapotának bemutatása jó előkészítése a diaszpórákban kitört forrongások későbbi elemzésének. Eusebios

⁵ Még akkor is, ha akár a Bírák könyvének, akár a Makkabeusok könyveinek háborúi is mintául szolgáltak katonapolitikai és taktikai kérdésekben (vö. pl. Leon Uris: *Exodus*).

nyomán, az *Egyháztörténet* (HE IV. 1-2) három kifejezése alapján Grill egyfajta fokozatosságot feltételez: mozgolódás, felkelés a szomszédok ellen, Róma ellenes felkelés. Bemutatásából kiderül, hogy ő maga is elképzelhetőnek tartja, hogy a diaszpóralázadás Rómaellenes háborúként kiterjedt Iudaeára is (294kk.o.). A fejezet utolsó téziseként Grill támogatja G. Alon felvetését azzal kapcsolatban, hogy a szamaritanusoknak köztük volt a Templomhegy 117-ben történt deszakralizálásához, mégpedig úgy, hogy a rómaiak segédcsapataként ők állították fel a Koré-szobrot a Templomhegyen (301.o.).

A Bar Kochba-felkelés egyik közvetlen okaként Hadrianus Jeruzsálem-átépítését nevezi meg (211.o.), ezzel letéve voksát a következmény *vesus* ok vitában. Az elsődleges források szűkös volta miatt külön alfejezetben mutatja be a felkelés forrásait. A vezető bemutatásával kapcsolatban két részletet kell kiemelni, egyrészt Bar Kochba messiási felfogását és elfogadását, másrészt saját levelezéséből felállítható jellemrajzát. Ezeket a leveleket is elsőként itt olvashatjuk magyarul. Nagyon jó módszert választott a nehezen felvázolható eseménytörténet bemutatásához: a két rivális fél szemszögéből láttatja. A zsidó nézőpont része a felkelés során vert érmék, és felirataik, melyek elemzése jól mutatja a felkelés fázisait is. Hasznos volt a közvetlen utóhatások és a hosszútávú következmények szétválasztása, a szorítás és enyhülés bemutatása.

Összességében tehát számos saját felimeréssel és néhány tézissel megtúzdelt vérbeli elemzés a dolgozat. A régészeti exkurzusok és a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek jelenlétét és helyzetét bemutató fejtegetések révén nem csupán életszerűvé, de jól átlátható válnak a dokumentált helyzetek és történések.

Általános problémák

Az eddigi pozitívumok mellett azonban szükséges megfogalmazni általános és részletekre vonatkozó kritikákat is.

A szöveges források idézése, bár nem mindenütt indokolt, mégis sokkal érthetőbbé teszi azok jelentőségét, szerepét, összefüggéseit. Ugyanakkor az idézetek eredeti nyelvű szövegének blokkszerű beillesztése – jóllehet jelentősen növeli a karakterszámot (bár erre szerintem nincs szüksége a dolgozatnak) – három hely kivételével, ahol az eredeti szöveget egzegetálja, teljesen felesleges, sőt zavaró.⁶ Ezen kívül, számos helyen nem jelzi az adott szövegkiadást (pl. 223.225.228.o.).

Sajnos ez a disszertáció sem került el a modern számítógép programok gépelési irányt automatikusan váltó technikájából adódó héber/arám szövegromlásokat. Több helyen találunk visszafelé olvasandó szavakat (43.o), felcserélt szavakat, szórészeket (154.o. 322.j. 212.323.333.o.), egybeolvadó szavakat (43.o. alulról 2. sor), elcsúszó betűket (323.o.). Elvértve történt elgépelés is (152.o. [avon], 327.o.).

A disszertáció igyekszik rendkívül szabatos lenni, és a különböző korabeli kifejezéseket, illetve nem történettudományi szakkifejezéseket megmagyarázza.

⁶ A 221. oldalon például szinte a teljes oldalt elfoglalja a görög szöveg, hasonlóan a 231-232. oldalon, és mindkét helyen csak kiegészítő információt hordoznak az idézetek.

Néhány ilyen azonban olyan természetességgel használ, ami ezek széleskörű ismeretét feltételezi minden olvasó részéről (eszkatológia, *jahad*, apokrif iratok, amoraikus).

A héber és görög átírás mechanizmusát az előszóban vázolja, mégis több helyen következetlen: Ioannész (55.o.); Antiochos (általában) – Antiochosz (105.o.); Yodefát (pl. 183.o.) – Iotapata (pl. 186.o.) – Jodefát (187.o.); Masada (pl. 209.o.) – Maszada; Hérakleopolisz – Hérakleipolis (270.o.); sidoni nekropolisz (270.o.); Aprodiszasz (270.o.); Bileám (324.o.) – Bálám (325.o.); Beitár (325.o.) – Bétár (326.o.). bar Kosiba (327.o.) – bar Kosziba (323.335.o.); eszkatológia (330.o.) – eszkatológia (53.o.); Szumaiosz (334.o.) – Sumaios (335.o.). Két elnevezésforma pedig egészen idegen a magyar szakirodalomtól, még akkor is, ha a német vagy angol alapján ez szimpatikusabbnak tűnik is: szaddukeus és szamaritán.

Részletesebb problémák

A források bemutatása során az „ókeresztény irodalom” címszó alatt éppen a dolgozatban felhasznált ókeresztény írások említése maradt el.

A kutatástörténet bemutatása a második fejezetben a dolgozat menetében jó helyre került, ám tartalmát tekintve vannak fenntartásaim. Ugyan a kronologikus bemutatás jó rendezési elv, ám a monográfiákra való korlátozás egyes, a kutatás irányát erőteljesen módosító írás negligálását jelenti. Vagyis érdemes lett volna a fontosabb cikkeket is megemlíteni. Ami a magyar szakirodalom bemutatását illeti, itt pedig kizárólag az ókori Róma történetét feldolgozó felsőoktatási tankönyveket emelte ki a 20. század második felétől, ami már maga elővételezi a kérdéskör korlátos láttatását. Itt is lehetett volna tágítani a bemutatható szakirodalom körét a magyar nyelven olvasható Izrael történetekkel.⁷

A harmadik fejezetben a qumráni kéziratok két táblázata (42-43.o.) túlzó részletességű, a kéziratok lábjegyzetes felsorolása is már igen bőséges információt jelentene. Róma mint bizonyos apokaliptikus irodalmi toposzok háttérének témakörben érdekes lett volna John J. Collins néhány átfogó írását, de különösen Philip Esler 2005-ös cikkét⁸ is felhasználni, ami rámutat arra, hogy a téma nem csak megelőzi, de végigkíséri a római jelenlét idejét a zsidó apokaliptikus irodalomban (4Ezra, 2Bárúk, Ábrahám apokalipszise), sőt a disszertációban idézett rabbinikus műveken túli szövegekre is felhívja a figyelmet (pl. Pesikta Rabbati). A *kittiim* értelmezésével (54-55.o.) kapcsolatosan születtek már magyar nyelvű elemzések is.⁹ A 65-66. oldalon nem értelmezhető a héber szövegben a kiemelés. Végül a fejezet végéről hiányzik egy konklúzió, mely összegezné az elemzést és következtetést vonna le abból.

⁷ Pl. Henk Jagersma (*Izrael története Nagy Sándortól Bar Kochbáig*, Budapest: magán kiadás, 1991, kül. 105-131.), Karasszon István (egy helyen hivatkozva az értekezésben), illetve Kovács (Karner) Károly (*Hellenizmus, Róma, zsidóság*, Köln-Bécs: Útitárs, 1969, kül. 299-321.).

⁸ Philip Esler, "Rome in Apocalyptic and Rabbinic Literature," in John Riches and David C. Sim, eds., *The Gospel of Matthew in Its Roman Imperial Context*. New York: T & T Clark International, 9–33.

⁹ Xeravits, G., *A qumráni közösség szentírásértelmezése. Folyamatos peserek*, Acta Theologica Papensia 5, Pápa: PRTA 2001, 13-15; Zsengellér 2004, 191-194.

A negyedik fejezetben a 76. oldalon leírt mondat (A 4Q248-as töredék természetesen nem a modern értelemben vett történeti bizonyíték [hiszen történetírás, műfaji értelemben, nem is létezett Qumránban] ...) felveti a „történeti bizonyíték” definíciójának szükségességét. Josephus szövege történeti bizonyíték mindenre, amiről ír? A disszerens maga fejt ki, hogy ez nem így van, vagyis nem ez a kritérium. Az idézett qumráni szöveg műfajától függetlenül történeti bizonyíték, arra, hogy az aktuális eseményeket eszkatologikusan értelmezték. A Makkabeusok könyveinek a szerzősége források hiányában nem tisztázott, ezért a 83. oldal erre vonatkozó megállapítása túlzó. A 85. oldal első és harmadik bekezdésében ellentmondásos állítások olvashatók a rómaiak Seleukidákat meggyengítő céljaival kapcsolatban. A 86. oldal állítása (a Hasmóneusok nem Dávid házából származtak, így trónigényük a mózesi törvények alapján nem volt legitim.) így nem helytálló. A mózesi törvények nem rendelkeznek a dávidházi királyságról. A 89. old. utolsó bekezdés 3. sorában Hyrkanos helyett Antiochos olvasandó.

Az ötödik fejezetben a jeruzsálemi templommal kapcsolatos megállapítás (a Tóra tiltása szerint csakis az Úr által kiválasztott helyeken lehetett érvényes áldozatot bemutatni.) nem elég pontos. Egyrészt a vonatkozó szöveg nem egyszerűen tiltás, hanem kifejezetten előírás. Másrészt, ennek ellenére maga Josephus, illetve a rabbinikus irodalom (pl. Menahót 13:10) is utal a leontopolisi szentély áldozatbemutatásával kapcsolatos helyzetre: voltak, akik azt érvényesnek és elfogadhatónak találták.¹⁰ A BJ V.1.3. szövegét úgy tűnik, a 161. oldalon a zsidó csoportok egymás elleni agressziójának, a 194. oldalon a rómaiak templompusztításának forrásaként idézi. A 176. oldal AJ II.15.3. idézetében a fordítás két sorral rövidebb, mint a zárójeles görög szöveg. A 179. oldal harmadik bekezdésének végén nyilván Eleázár zárta ki Menáchemet és követőit, nem pedig fordítva. Ellentmondásos a 213. oldal tizenhatszoros, a 215. oldal hétszeres túlerő meghatározása. A 213. oldalról hiányzik az 5.2. fejezet értékelése, összefoglalása. Az 5.3.2. utáni alfejezetek inkább ennek az alfejezetnek (A Flaviusok valláspolitikája és a zsidóság) a részei lehetnének 5.3.2.1. stb. számozással. A jabnei rabbiakadémia történetének és a leontopolisi szentély bezárása kérdésének nincs végkövetkeztetése (238.o.).

A hatodik fejezetben a 245. oldalon érdemes lett volna idézni a P. Jericho papirusz szövegét, akkor erőteljesebb lenne az érvelés. A jeruzsálemi lakosság létszámának fejtegetése során nem tesz említést az ünnephez kötődő zarándokokról. Érdemes lett volna az 565. jegyzet számadatait bevonni a fő szöveg elemzésébe. A 261. oldalon a 6.1.4 alfejezet utolsó érve, egy Kr.u. 171-re datált papirusz, talán túl távoli a 117 előtti eseményekhez. A 262-264 oldalak excurzusa az edfui adófizetési nyugtákról túl hosszú egy mondat alátámasztására. A 278. oldalon Traianus feleségévé, illetve a *tumultus* kifejezéssel kapcsolatos rabbinikus hivatkozási helyek kimaradtak. A 299. oldal második bekezdésében idézett szír fordítás „eredetijét” latinul és hosszabban

¹⁰ Lásd erről magyarul: Xeravits G., *Tanulmányok az ókori Izrael kultuszáról*, Simeon Könyvek 2., Pápa: PRTA, 2004, 63-64. Zsengellér, 2014, 246.103j.

hozza a 678. jegyzetben. A 6.7.2-ben megfogalmazott tézist, miszerint a szamaritánusoknak köztük volt a Templomhegyen felállított Koré-szoborhoz, több ok miatt sem tartom elfogadhatónak. Egyrészt, a fejtegetésben az egész Közép-palesztinai régió vallási helyzeteként jeleníti meg a Koré-tiszteletet. Ebben az esetben a „szamaritán” (sic) elnevezés a korábbi tartomány nevére, illetve az abban lakókra vonatkozhatna – ahogyan ez több korabeli hivatkozás esetében így is van –, vagyis nincs köze a szamaritánus vallási közösséghez. Epiphanius hivatkozásával kapcsolatban a probléma részben ellentétes irányú, vagyis bár a Közép-palesztinai régió keleti felében, Sikem-Neapolis környékén javarészt a szamaritánus vallási közösség tagjai éltek, de nem csak ők, hanem számos más betelepült, illetve betelepített náció is. Amennyiben a szamaritánus vallási közösséghez tartozott valaki, az bizonyosan nem tisztelte Korét Jahve helyett, vagyis hozzájuk nem köthető Kóré. Jóllehet voltak hellenista irányultságú szamaritánusok is, de számukra nem lehetett akkora kihívás a jeruzsálemi templom, hogy egy általuk ismert istenség szobrával akarják megszenteltetni.¹¹

A hetedik fejezetben szereplő Bar Kochba és Bálám csillagának kapcsolatáról, valamint a Bálám prófécia ókori hatástörténetéről részletes elemzés készült már magyarul, melyben az is látható, hogy a felkelés idejére a zsidó értelmezésben Bálám negatív megítélése a domináns. Éppen ezért különösen is hangsúlyos az Akiba féle beazonosítás, illetve Bar Kosziba feltehetően abból fakadó önértelmezése.¹² Ezt a pontot érdemes lett volna a disszertáció kontextusában is hangsúlyozni (327.o.). A 330. oldalon a P Yadin 57 második sorában a לָחַח fordítása „átadtam” helyett inkább „elküldtem” formában lenne indokolt, hiszen a következő mondatban ugyanezt az igét használva *küldet* magának embereket Bar Kochba. A levél 3. sorában pedig az אֶתְרֵיטִים többes számban van, vagyis a fordítás pontosabban „citronokat.” A 332. oldal második bekezdésének első mondatában nem világos, hogy miért szerepelnek zárójeles angol kifejezések. A 333. oldal 2. bekezdésének érvelése, miszerint a „felkelés földrajzi spektruma nem terjedt túl Iudaea határán” ellentmond a 334. oldalon a 7.4.2. érvelésével, ahol azt mondja: „a hadműveletek minden bizonnyal kiterjedtek Galileára, Pereára, sőt Arábiára is.” Nem világos, hogy a P. Berol 21652 jelzetű papirusz miként bizonyítja Peraea részvételét a háborúban (335.o.). Ellentmondásos, hogy a 341. oldalon a második bekezdés utolsó sorában Tel Shalem Bét Sheántól északra van, a következő bekezdés első sorában délre. Ez az excursus arra jut, hogy nem terjedt ki a felkelés Galileára, viszont az előző elemzés, és az utána következő bekezdés igyekszik alátámasztani annak kiterjedését ide is. A 345. oldal excursusában Meshorer babiloni Talmudra (AZ) történt hivatkozása azért tűnik irrelevánsnak az érvelésben, mivel annak megfogalmazása századokkal későbbi mint a felkelés.

¹¹ A párhuzamként felhozott AJ XVIII.2.2. legújabb részletes elemzését lásd in Reinhard Pummer, *The Samaritans in Flavius Josephus*, TSAJ 129, Tübingen: Mohr Siebeck, 2009, 222-230, aki szerint nincs bizonyíték arra, hogy ez a történet valóban megesett és éppen a Garizim közösség tagjaival.

¹² Zsengellér József, *Bálám könyve I. A Numeri 22-24 ókori hatástörténete*, Questiones Theologiae 3., Budapest: KRE DI-L/Hramattan, 2006.

Jóllehet a 7.7 tartalmaz konklúzió szerű megállapításokat mint a felkelések rövid és hosszútávú hatásai, mégis úgy érzem, hogy a disszertáció utolsó fejezete hiányzik. Nincsen összefoglalás. Amilyen részletesen felvezeti és bevezeti a három felkelés/háború kérdéskörét, annyira hirtelen vet véget a harmadik elemzésével az egész témakörnek. Érdeemes lett volna egy fejezetben összegezni az összefüggéseket, kiemelni a saját eredményeket és levonni valamilyen konklúziót, akár történeti, kulturális, vallási vagy teológiai jelleggel. Ez segítséget jelenthetett volna a tézisfüzet tételes megfogalmazásaihoz (9-10.o.), melyek így kicsit a levegőben lógnak.

Érdeemes lett volna valahol még (akár a 347.oldalon) egy excursusban a Pannonia területéről a Bar-Kochba felkelés leverésében résztvevő légiók hazatérésével, ottani rabszolgák elhurcolásával kapcsolatban megemlíteni az első zsidók hazai megjelenését.

Végül hiányzik a bibliográfiából Ze'ev Safrai *Economy of Roman Palestine*, London and New York: Routledge, 1994. (15.o.); Price 2002 (180.o.)¹³ és Pesthy Monika, *Péter – Apokalipszis*, Budapest: Corvina Kiadó, 2009 (339. o.) műve.

Kérdések

Mivel magyarázhatók a különböző művekben található galileai leírások ellentmondásai (183.o.)?

Miért nem maradt fenn Josephus emléke a zsidóságban?

Hogy értendő a 326.o. első bekezdésében Eleázár pap Áron fiával való azonosítása (David Hendin megoldása)?

A fellelhető adatok birtokában milyen kiterjedésű lehetett a Bar-Kochba felkelés?

Lehetséges-e, hogy a Bar-Kochba érméken látható templom feletti csillagnak köze van a Bálám próféciához (346.o.)?

A Kiryat-Gatban talált kincsleletről vannak-e már konkrétabb publikált adatok (347.o.)?

Miért nem vettek részt a szamaritánusok a Róma ellenes felkelésekben?

Hogyan viselkedtek a keresztények a felkelések során és milyen hatással voltak a közösségeikre?

A tézisfüzetben felsorolt tézisek értékelése:

- 1) Mindhárom felkelés gyökereként a zsidó vallás eszkhatalogikus-messianisztikus elképzeléseit fogalmazza meg, mint a kulturális és vallási különbségek melletti eredőt. A dolgozat alapján ez a Bar-Kochba felkelés esetében evidens, a diaszpóra felkelés/Quietus-háború esetében/eseteiben kérdéses, a zsidó háborúval kapcsolatban azonban általános vontakozásban egyáltalán nem egyértelmű. Mivel csupán a Bar-Kochba felkelés során jelenik meg egy konkrét vezető, aki messiási attribútumokat jelenít meg, a másik két felkelés esetében nincs konkrét vezető, és vagy több, vagy csak kevesek által messiásnak tartott

¹³ Ez talán J. J. Price and L. Ullman, "Drama and History in *Josephus' Bellum Judaicum*," *SCI* 21 (2002): 97–114?

személy tűnik fel egy időre. A tézis tehát elfogadható, viszont úgy lehetne pontosítani, hogy mindhárom felkelés során megjelenik egyfajta messianisztikus elvárás vagy igény, ami a hellenisztikus-római korszak általános zsidó vallási hangulatának jellemzője.

- 2) *A zsidó háború fő oka a zélóták túlfűtött eszkatologikus váráhozása, melyhez széles társadalmi rétegek csatlakoztak (farizeusok, talán a qumráni közösség).* Az elemzés során egyértelművé vált, hogy Josephus ábrázolása, mely leszűkítve a zélótákra hárítja a felelősséget, nem reális, és számos csoport van jelen aktívan a háborúban. A tézis tehát elfogadható, még akkor is, ha a qumráni közösség részvételét nem igazolta kielégítően (ezért a „talán” a megfogalmazásában)
- 3) *A második felkelés közvetlen kiváltó okaként a lerombolt templom felépítésének tervét, mint az eszkatologikus váráhozások felfokozóját nevezi meg itt, ami „elindította az egyiptomi és kyrénaikai és ciprusi zsidók hazavándorlását (második exodus).”* A dolgozatban azonban ezt a tézist nem fogalmazza meg. Nem beszél „második exodusról” sem. A felvetés azonban, ahogyan a tézisben is áll „lehetséges.”
- 4) *Mikor a zsidók rájöttek, hogy a Templom felépítését nem remélhetik a császári kormányzattól, saját kezükbe vették az irányítást.* Miért gondolták volna, hogy a rómaiak felépítik a templomot. (Saját maga állítja a 338. oldalon, hogy „A felkelés oka aligha lehetett Hadrianusnak a zsidó Szentély felépítésére irányuló terve, illetve annak megghiúsulása.”) Jeruzsálem átépítése mint kiváltó ok egyértelműen hangsúlyossá válik a dolgozatban, sőt a saját felfedezés már a második felkelés palesztinai szakaszához köti. A tézis többi része elfogadható, bár sok újdonságot nem tartalmaz.
- 5) A tézis, miszerint *a római kormányzat Vespasianus és Hadrianus között fokozatosan szigorította zsidópolitikáját, helytálló és elfogadható.*
- 6) *A zsinagógarendszer kialakulása mint a kemény római elnyomás ellenhatása* érdekes tézis, bár önálló monográfiát igényelne széleskörű bizonyítása. A felsorolt elemek – saját szövegeivel élve – *talán* mutathatnak ebbe az irányba.

Mindezek alapján Grüll Tibor doktori munkáját nyilvános vitára bocsáthatónak tartom.

Velence, 2016. december 4.

Prof. Dr. Zsengellér József

